

Piotr Dronszczyk

Światopogląd religijny jako przedmiot badań socjologicznych

Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne 11, 319-331

1978

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. PIOTR DRONSZCZYK

ŚWIATOPOGLĄD RELIGIJNY JAKO PRZEDMIOT BADAŃ SOCJOLOGICZNYCH

I. PRÓBA DEFINICJI

Światopogląd w życiu człowieka posiada ogromne znaczenie¹. Niedomogi w dziedzinie światopoglądowej czy to w kwestii żywotności światopoglądu w psychice jednostki, czy też zdobywania bądź już posiadania zadowalających odpowiedzi na najbardziej fundamentalne pytania dotyczące życia i celu ludzkiego działania, powodują swoisty kryzys duchowy.

Kryzys duchowy — jak pisze H. Jędrzyński — obejmuje już dziś „całą ludzkość i posiada różne aspekty: filozoficzny, społeczny, psychologiczny, intelektualny, moralno-religijny. Jego objawy u młodzieży, to nieprzystosowanie do norm współżycia zbiorowego, wyobcowanie z tradycyjnych struktur socjalnych i humanistycznych, zamknięcie się w gettach swego pokolenia”². Wynika on m. in. z braku podstawowej wiedzy metafizycznej o świecie, czy o sensie i celu ludzkiego życia.

Znamienne są tu obserwacje przeprowadzone przez R. von Echartsberga z Wydziału Stosunków Społecznych Uniwersytetu w Harvard, który w wyniku 20-letnich badań nad studentami tejże uczelni stwierdził, że u jednej czwartej występuje kryzys życiowy z braku sensu życia i celowości poszczególnych zadań życiowych. Podający tę informację V. Franki twierdzi, iż 20% nerwic pochodzi z braku poczucia sensu życia, a powstają one wskutek wytworzenia się „egzystencjalnej próżni”³.

Jawia się też głosy krańcowo odmienne, nazywające pytanie o sens życia „luksusem natury”, ale przyznające jednocześnie, że skoro się ono raz pojawiło, staje się nieodwołalne, nie dające o sobie zapomnieć, nie dające się sprowadzić do „bezpośredniości zwierzęcej”⁴.

Światopogląd stał się więc przedmiotem zainteresowań teoretycznych wielu dyscyplin nauki. Świadczą o tym liczne publikacje popularnonaukowe, wypowiedzi w prasie codziennej a także nieliczne jak na razie badania naukowe, poprawne metodologicznie⁵.

¹ Por. E. Ciupak, *Katolicyzm ludowy w Polsce*, Warszawa 1973, 142, W. Pomykało (red.), *Ideologia i światopogląd w wychowaniu*, Warszawa 1967, 191. L. Kołakowski, *Światopogląd i życie codzienne*, Warszawa 1957, 43.

² H. Jędrzyński, *Duchowna formacja współczesnej młodzieży*, Więź 1970, nr 10, 26—31.

* V. Frankl, *Arztliche Seelsorge*, Vien 1966, 18—20.

⁴ L. Kołakowski, dz. cyt., 195.

⁵ E. Ciupak, dz. cyt., 140.

Zagadnienia światopoglądowe nurtują człowieka od bardzo dawna. W historii zajmowano się nim jednak tylko od strony filozoficznej. Każda krytyka filozoficzna wymierzona była przeciw światopoglądowi tradycyjnemu. Tak np. światopogląd tradycyjno-stanowy społeczeństwa I sprzęgnięty z nim religijny system wartości stanowiły negatywny układ odniesienia dla myśli oświeceniowej⁶.

W filozofii pozytywizmu ukształtowały się dwie podstawowe koncepcje światopoglądowe: światopogląd jako filozofia oraz światopogląd jako postawa wobec religii. To drugie ujęcie światopoglądu jest często i dziś aktualne w marksistowskich badaniach socjologicznych nad światopoglądem.

W okresie międzywojennym spotyka się już badania o charakterze psychologicznym i pedagogicznym⁷. Dla przedmiotu niniejszej pracy ważne jest przede wszystkim zagadnienie światopoglądu rozpatrywane od strony socjologicznej.

Zróżnicowanie światopoglądowe w dzisiejszym świecie „jest nie tylko faktem statystycznym, jest ono trwałą właściwością współczesnych społeczeństw i współczesnej kultury”⁸.

Powszechnie mówi się o wielkiej roli światopoglądu, który jest wyznacznikiem wartościowania i działania człowieka, elementem kontroli i integracji jednostki ludzkiej.

Jednakże mimo doniosłości i powszechności problemu brak w dotychczasowej literaturze naukowej jednolitej definicji światopoglądu, która zadowalałaby, jeśli nie wszystkich, to przynajmniej większość zainteresowanych badaczy. Wiele różnych definicji światopoglądu jest sformułowanych w sposób bardzo dowolny, niekiedy zaś wprost trywialny, w zależności od intencji i potrzeb jej twórcy⁹.

Sam źródłosłów terminu „światopogląd” czy jego odpowiedniki w innych językach, jak *Weltanschauung*, *world outlook* czy *conception du monde*, tylko pozornie stanowią zubożenie rzeczywistego desygnatu tego pojęcia. Ujmuje on bowiem element istotowy, wyraża przekonanie dotyczące genezy świata.

W polskiej literaturze socjologicznej spotkać się można z dwoma typami definicji światopoglądu: typ pierwszy bazuje na materialistycznej teorii powstania świata, typ drugi oparty jest o koncepcję kreacjonistyczną.

Definicję pierwszego typu podaje R. Radwiłowicz:

„Światopogląd jest to względnie spoisty układ dostatecznie uogólnionych przekonań człowieka o rzeczywistości przyrodniczej i społecznej, uwikłanych w odpowiednie postawy na tyle silne, iż skłaniają go one do zgodnego z nimi postępowania”¹⁰.

⁶ B. Baczeko, *Człowiek i światopoglądy*, Warszawa 1965, 27.

⁷ S. Szuman, J. Pieter, H. Waryński, *Psychologia światopoglądu młodzieży*, Warszawa—Lwów 1933.

⁸ T. Mazowiecki, *Rozdroża i wartości*, Warszawa 1970, 141.

⁹ E. Ciupak, dz. cyt., 143.

¹⁰ R. Radwiłowicz, *O rozwoju i kształtowaniu światopoglądu*, Warszawa 1971, 22.

Podobną też definicję podaje Leksykon PWN, czy np. M. Kozakiewicz¹¹. Cechą charakterystyczną tych definicji jest zawężanie zakresu treści światopoglądowych wyłącznie do przyrody i zjawisk społecznych.

Szersze nieco ujęcie definicji światopoglądu podaje w swojej książce wydanej w 1933 r. P. Chojnacki:

„Światopogląd to zespół wiadomości mniej lub więcej logicznie powiązanych, w których wyrażają się sądy jakiegoś człowieka, jego własne lub przyjęte, o świecie i o zachowaniu się jego w nim”¹².

A. Stępień podaje, że:

„Światopogląd to zespół przekonań i postaw, który to zespół w oczach jego wyznawcy czy zwolennika stanowi spójny, całościowy obraz rzeczywistości, porządkujący postępowanie względem siebie i otoczenia”¹³.

Podobną też definicję, tzn. taką, która nie zawęży swego zakresu tylko do zjawisk przyrody czy zjawisk społecznych, podaje też Leksykon PWN:

„Światopogląd to zespół ogólnych przekonań dotyczących natury świata, społeczeństwa, miejsca człowieka w świecie, jego zadań w społeczeństwie i sensu życia, wyznaczający postawy i działania ludzi”¹⁴.

Niejednokrotnie też można spotykać definicje o charakterze wyraźnie pseudo-naukowym, które cechują się nie tyle już różnicą poglądów, co ogromną nietolerancją i niewybrednymi zgoła sformułowaniami. Ten typ definicji nie może być brany w przeprowadzonej analizie pod uwagę¹⁵.

W dostępnej literaturze socjologicznej typ pierwszy definicji światopoglądu jest często określany mianem „naukowego”. Typowym przykładem jest ujęcie definicji światopoglądu przez M. Kozakiewicza:

„Światopogląd naukowy to zwarty system, zgodnych z danymi nauki i w równym stopniu świadomie z nich wyprowadzanych, rzeczywiście żywionych przez człowieka przekonań (pojęć, sądów) o świecie i życiu jako całości, jak również uzgodniony z tą wiedzą zespół rzeczywiście uznawanych ideałów, wartości i przestrzeganych norm postępowania, wyznaczanych przez uświadomienie sobie prawdziwości, kierunku rozwoju i celów dziejowych danego okresu historycznego,

¹¹ Por. *Leksykon PWN*, Warszawa 1972, 162: „Światopogląd marksistowski to światopogląd naukowy, wynikający z założeń filozofii materializmu dialektycznego, oparty na wiedzy i ideologii marksizmu-leninizmu”; M. Kozakiewicz, *O światopoglądzie i wychowaniu*, Warszawa 1965, 14. „Wszelki światopogląd pojedynczego człowieka będziemy rozumieli jako zbiór rzeczywiście żywionych przezeń przekonań (pojęć i sądów) o świecie i życiu jako całości, jak również rzeczywiście uznawanych ideałów, wartości i przestrzeganych norm postępowania wyznaczanych przez całość kształt klasowych, kulturowych i innych stosunków społecznych danego okresu historycznego jak również przez specyficzne cechy intelektu, uczuć i charakteru jednostki, będące wynikiem jego indywidualnej biografii”; S. Pieńkowski, *Światopogląd młodzieży szkół średnich*, Wychowanie 1962 nr 21, 5—7; B. Hornowski, *Psychologiczne podstawy kształtowania poglądu na świat dzieci i młodzieży*, Poznań 1959, 17.

¹² P. Chojnacki, *Z psychologii światopoglądu chrześcijańskiego*, Warszawa 1933, 5.

¹³ A. Stępień, *Racjonalność katolicyzmu*, Więź 1960 nr 7—8, 177.

¹⁴ *Leksykon PWN*, 1162.

¹⁵ Por. N. Chmielnicki, *Czy religia jest światopoglądem?* Euhemer 1958, nr 4, 33—40: „Religia nie jest tylko zaśnieżoną formą życia obyczajowego ale jest to światopogląd, i to światopogląd fanatyzmu i ciemnoty, z którym nie można się pogodzić, z którym należy walczyć, jak walczyliśmy z każdym objawem zacofania, nędzy, ciemnoty i antyhumanitaryzmu w naszym kraju” (38—39).

oraz zmodyfikowanych przez specyficzne kulturalne, intelektualne, emocjonalne i charakterologiczne odrębności danej jednostki, będące wynikiem jej całej osobniczej indywidualnej biografii¹⁶.

To **długie** ujęcie tzw. światopoglądu naukowego jest jednak metodologicznie niepoprawne. Sztucznie bowiem zawężył zakres światopoglądu z zakresem osiągnięć nauki na danym, historycznym etapie jej rozwoju. Z tak pojętym światopoglądem polemizuje wielu autorów¹⁷. Tak pojęty światopogląd byłby — jak pisze A. Stępień — „funkcją aktualnego stanu nauki i nie mógłby rozstrzygać samodzielnie zagadnień przez naukę nie rozstrzygniętych, nawet tych dla światopoglądu podstawowych¹⁸. Byłoby to wyraźne i nieuzasadnione ograniczenie zakresu treściowego definiowanego pojęcia. Inaczej wygląda sprawa, gdy się zaakceptuje możliwość istnienia światopoglądu, w którym przyjmujemy dwie drogi poznania: pierwsza, to droga poznania naukowego, sprawdzalnego empirycznie; druga, to droga formułowania pewnych tez światopoglądowych, które nie są empirycznie sprawdzalne, ale też nie są jednocześnie dowolne. Idą one w tym samym kierunku, w jakim zmierzają przesłanki naukowe. Elementem decydującym są tutaj względy emocjonalne, kulturowe, wychowawcze, społeczne czy środowiskowe.

A. Stępień nazywa taki światopogląd racjonalnym tj. takim, „który wychodzi wprawdzie poza zakres poznania naukowego, który odwołuje się wprawdzie do motywów **pozapoznawczych**, który angażuje całego człowieka, lecz który to czyni w sposób rozsądny, konsekwentny i celowy¹⁹.

Ten pularizm definicyjny jest dosyć kłopotliwy. Nie wydaje się jednak, aby powszechna zgoda w tym względzie mogła zostać osiągnięta. Zdaniem niektórych nie byłaby ona wcale stanem idealnym, lecz okazją do realizacji zgubnego i niebezpiecznego w skutkach konformizmu, uniemożliwiającego pełny rozwój osobowości jednostek i ich indywidualności.

W oparciu o wyżej przedstawione propozycje definicji światopoglądu można podać najbardziej ogólną definicję, która określa światopogląd jako pewien zbiór przekonań, w skład którego wchodzi idee opisujące i oceniające rzeczywistość oraz wyprowadzone z tych idei dyrektywy działania. Analizując bliżej pojęcie światopoglądu, autor stwierdza, że przez światopogląd określonej jednostki trzeba rozumieć bądź całość kształt jej poglądów, bądź też pewien wyróżniony ich podzbiór, wyznaczający zasadniczą orientację życiową i intelektualną jednostki. Ów podzbiór, to najbardziej istotną część światopoglądu, która wyznacza zasadniczy kierunek i charakter życiowej aktywności jednostki.

Trudno jednak sprecyzować kryteria wyodrębnienia takiego podzbioru poglądów. Jak się zdaje, zwykło się do niego zaliczać te spośród idei opisujących rzeczywistość, które stanowią odpowiedzi na najważniejsze — dla jednostki — pytania o charakterze poznawczym; te spośród idei oceniających, które ukazują wyznaczoną przez nie hierarchię wartości

¹⁶ M. Kozakiewicz, dz. cyt., 15.

¹⁷ Por. P. Chojnacki, dz. cyt., 8; A. Stępień, art. cyt., 177; *tenże*, *Filozofia jako ostateczna płaszczyzna dyskusji światopoglądowych*, Znak 1967, 897—904.

¹⁸ A. Stępień, art. cyt., 177.

¹⁹ Tamże, 177.

lub dotyczą wartości zajmujących w tej hierarchii pozycję naczelną; oraz te spośród dyrektyw działania, które zajmują pozycję nadrzędną w stosunku do innych licznych dyrektyw działania i dotyczą najważniejszych dla danej jednostki spraw i dziedzin życia. Powyższe dociekania ukazują nam trzy zasadnicze elementy światopoglądu jednostkowego.

Są nimi:

- 1) przekonania dotyczące idei opisujących rzeczywistość,
- 2) przekonania dotyczące idei oceniających rzeczywistość,
- 3) przekonania dotyczące dyrektyw działania.

Blizsza charakterystyka wyżej wymienionych elementów światopoglądu ukazuje ich strukturalne znaczenie. Element poznawczy jest wyznaczony przez potrzeby i warunki ludzkiego działania, przez tzw. ogólnoludzkie tendencje poznawcze, które cechują się ciekawością i faktem błędu. Element wiedzy jest w przekonaniu wielu elementem najważniejszym i głównym światopoglądu — stąd fakt zdobywania wiedzy i jakości tej wiedzy oraz charakter jej przekazu, ma ich zdaniem determinujący wpływ na jakość i typ światopoglądu²⁰.

Wielu autorów przyznaje jednak bardziej decydującą rolę elementowi drugiemu. Z elementem aksjologicznym wiąże się bowiem operatywność światopoglądu. Przyjętej wiedzy, żywionym sądom musi towarzyszyć specyficzne ustosunkowanie emocjonalne, będące wpływem oceny aksjologicznej, a mające wpływ na postępowanie człowieka. Znaczenie samej wiedzy bez towarzyszących jej uwarunkowań emocjonalnych jest raczej znikome²¹. Świadczą o tym między innymi znikome wyniki oddziaływania światopoglądowego, w których nie spełniono tego warunku, mianowicie nie wytworzono odpowiedniego podłoża emocjonalnego dla przekazywanych treści²².

Z tych właśnie względów światopogląd nigdy nie jest tylko samym poznaniem świata, czystym jego obrazem ale zawsze jest jego oceną oraz próbą wykrycia jego sensu i urzeczywistniających się w nim wartości. Podkreślając znaczenie elementu aksjologicznego w światopoglądzie,

²⁰ Por. J. Olczak, *Z badań nad postawami młodzieży studenckiej*, Kwartalnik Rzeszowski 1966 nr 2, 48: „Jeżeli jednak przyjmiemy, że głównym składnikiem światopoglądu jest wiedza — znajomość faktów, zjawisk i procesów, a przede wszystkim rzeczywistych uwarunkowań, praw i prawidłowości rządzących rozwojem przyrody i społeczeństwa, to nauka w szkole podstawowej i średniej powinna wpłynąć na przezwyciężenie elementów światopoglądu fideistycznego a także ukształtować krytyczną, antydogmatyczną postawę intelektualną młodzieży”; Podobnie J. Rejkowski, *Światopogląd jako fakt psychologiczny*, *Euhemer* 1958 nr 5, 7: „Udział procesów poznawczych w funkcjach motywów wymaga specjalnego podkreślenia — od tego jak człowiek świat widzi i rozumie, zależy stan jego motywów”. Podobnie S. Hornowski, dz. cyt., 19: „W kształtowaniu naukowego poglądu na świat jednym z zasadniczych czynników jest szkoła i nauczyciel”.

²¹ M. Kozakiewicz, dz. cyt. 36: „Wobec tego czysto i wyłącznie intelektualna droga formowania światopoglądu z miejsca zostaje podważona, gdyż przekazowi treści intelektualnych, formowaniu odpowiednich sądów musi towarzyszyć natychmiast i równolegle wyrabianie owych ustosunkowań emocjonalnych, a to już nie jest zadanie wychowania intelektualnego”.

²² J. Olczak, art. cyt., 50: Nawiązując do znikomych efektów oddziaływania światopoglądowego, które omawia w przytaczanym artykule, autor pisze: „Sytuacja ta świadczy, że wiedza wyniesiona ze szkoły nie stała się elementem określającym światopogląd, a przynajmniej nie zachwiała zdecydowanie stereotypem religijnym w kluczowych kwestiach światopoglądowych”.

M. Grodecka stwierdza, że konflikt pokoleń, tak jaskrawy we współczesnym świecie, wyznaczany jest głównie przesłankami wartościującymi. Piśsze mianowicie:

„Młodzież nie dzieląc stosunku starszego pokolenia co do wartości retrospektywnych, odczuwa jednocześnie dotkliwy brak właściwych dla tej sytuacji własnych wartości prospektywnych”²³.

Zaś P. Chojnacki, podkreślając znaczenie elementu aksjologicznego w omawianym przez niego światopoglądzie chrześcijańskim, pisze:

„Jeśli światopogląd chrześcijański staje się dla jakiejś świadomości uczucio-wo obojętny, wtedy kompleks antychrześcijański podświadomy, szykuje się do zwycięstwa”²⁴.

Element trzeci, to przekonanie dotyczące dyrektyw właściwego postępowania. Te dyrektywy działania są wyznaczane przez element opisujący i wartościujący. Jednakże mocno trzeba tutaj podkreślić, że chodzi o przekonania dotyczące pożądanego z punktu widzenia dwóch pozostałych elementów światopoglądu działania, a nie o samo działanie praktyczne. To znaczy, że jeśli jednostka posiada określony światopogląd, to odpowiednio widzi i poznaje rzeczywistość, odpowiednio ją ocenia, ustosunkowuje się do niej oraz wie, jak ma postępować, wie jak ma działać. Nie znaczy to jeszcze, że to działanie u danej jednostki jest w pełni zinternalizowane.

Światopogląd jest cechą jednostki. Istnieje prawie pewność, że nie ma dwóch ludzi o tym samym, całkowicie identycznym światopoglądzie. Rozpatrując przekonania jednostki, ważnym jest nie tylko sam fakt posiadania przez jednostkę pewnych określonych przekonań, lecz także fakt uznania ich za swoje i wpływające z tego uznania skutki praktyczne.

W ten sposób dociekania wchodzi na grunt postaw światopoglądowych. Jaśniejszy obraz daje tutaj definicja kontekstowa. Zamiast definiować, co to jest „postawa światopoglądowa”, wyraziściej będzie zdefiniować, co to znaczy „posiadać postawę światopoglądową”. Otóż wydaje się, że posiadać postawę światopoglądową, znaczy posiadać łącznie pewne przekonania oraz zgodnie z nimi postępować. Oznacza to posiadanie przez jednostkę pewnych przekonań, ich afirmację przez jednostkę, uznanie dyrektyw postępowania wpływających z tych przekonań oraz — co zasadniczo odróżnia światopogląd od postawy światopoglądowej — zagadnienie postępowania zgodnie z tymi dyrektywami.

Rozróżnienie między światopoglądem a postawą światopoglądową jest dosyć skomplikowane i pozornie nieistotne. Przykładowo można je zobrazować następująco przez pewną analogię:

ŚWIATOPOGLĄD

1) przekonania dotyczące idei opisujących rzeczywistość	Istnieją różne dobra na świecie; jedno z nich są moje, drugie należą do innych.
2) przekonania dotyczące idei oceniających rzeczywistość	Korzystanie z dóbr cudzych jest kradzieżą, jest czymś złym etycznie.

²³ M. Grodecka, *Jak kształtuje się osobowość młodego pokolenia*, Więź 1964 nr 5, 30.

²⁴ P. Chojnacki, dz. cyt., 11.

3) przekonania dotyczące dyrektyw działania	Nie powinno się korzystać z dóbr cudzych, czy nawet nie powinienem korzystać z dóbr cudzych.

POSTAWA ŚWIATOPOGLĄDOWA

1) jw.	
2) jw.	
3) jw.	
4) zinternalizowana gotowość postępowania z dyrektywami wpływającymi z przekonań posiadanych przez jednostkę	Nie będę korzystał z cudzych dóbr, w tym wypadku nie będę kradł.

Mówiąc o światopoglądzie, ma się na uwadze raczej treść przekonań danej jednostki, zaś mówiąc o postawie światopoglądowej, ma się raczej na uwadze same akty ich uznawania, fakt ich uznania. Analizując definicje światopoglądu różnych autorów, można zauważyć ich ciekawą zbieżność z definicją postawy podaną przez M. Rokeacha:

„Postawa jest to względnie trwała organizacja powiązanych ze sobą przekonań opisujących, oceniających i zalecających odpowiednie działanie wobec przedmiotu lub sytuacji, przy czym każde przekonanie zawiera składnik poznawczy, efektywny i behawioralny”²⁵.

Organizacja jest tu rozumiana jako kompleks elementów funkcjonalnie zintegrowanych. Nowakowska nazywa tak określoną **postawę**, definicję postawy w literaturze teoretycznej, w odróżnieniu od ujęcia empirycznego²⁶.

Wydaje się, że można postawić jeśli nie znak równości, to przynajmniej znak dużego prawdopodobieństwa między definicją światopoglądu a definicją postawy teoretycznej. Postawa bowiem w potocznym rozumieniu jest pewnym ustosunkowaniem się do konkretnego przedmiotu lub osoby. Stąd mówi się o postawie przyjaznej lub niechętnej, odrzucającej lub akceptującej względem danej osoby lub przedmiotu lub też o postawie ogólnie demokratycznej, rewolucyjnej, religijnej etc. W tym drugim przypadku ma się do czynienia ze stosunkiem do całej klasy zjawisk, a więc z postawą ogólną, nadrzędną w stosunku do postaw, które ona implikuje. W tak rozumianym światopoglądzie podstawowym elementem byłyby reakcje intelektualne. Niektórzy autorzy nazywają nawet światopogląd postawą intelektualną.

Światopogląd jest zjawiskiem psychicznym z dziedziny ludzkiej świadomości, a więc zjawiskiem ukrytym, niedostępnym dla bezpośredniej obserwacji. I tu jawi się problem wskaźników. Jak podaje S. Nowak,

wskaźnik to „**pewna** cecha, zdarzenie lub zjawisko, na podstawie którego zajścia wnioskujemy z pewnością, bądź z określonym prawdopodobieństwem,

²⁵ M. Rokeach, *The Nature of Attitudes*. W: *International Encyclopaedia of Social Sciences*, 1968, t. 1.

²⁶ I. Nowakowska, *Definicja pojęcia „postawa”*, *Studia socjologiczne* 1975 nr 2, 174.

bądź wreszcie z prawdopodobieństwem wyższym od przeciętnego, iż zachodzi zjawisko, jakie nas interesuje"²⁷.

Omawiając to zagadnienie I. Nowakowska pisze:

„**Wskaźnikiem** jakiegoś zjawiska nazywam inne zjawisko, które pozostaje w stałym związku ze zjawiskiem pierwszym tak, że na podstawie jego występowania jest się uprawnionym do wniosku o występowaniu zjawiska **pierwszego** czyli, że zjawisko drugie wskazuje występowanie zjawiska pierwszego, jest więc jego wskaźnikiem"²⁸.

Przyjętym wskaźnikiem postaw, które dana jednostka może posiadać względem danego przedmiotu lub klasy przedmiotów, są zachowania jednostek lub grup społecznych. Zachowania zarówno werbalne, jak i niewerbalne. Mówi się nawet o pewnym prawie głoszącym, że postawom towarzyszą odpowiadające im zachowania. Jednakże prawo to, jakkolwiek istnieje, nie ma charakteru absolutnego, nie działa bezwarunkowo. Szczególnie odnosi się to do spraw osobistych człowieka, jego myśli i uczuć, przede wszystkim zaś przekonań takich np. jak przekonania światopoglądowe, ideologiczne, religijne itp.

Z obserwacji codziennego życia powszechnie wiadomo, że są kategorie ludzi zachowujących się **sytuacyjnie**, inaczej reagujące na te same bodźce publicznie, a inaczej prywatnie, posiadające zachowania nacechowane oportunizmem.

Tutaj rozpoczyna się grunt właściwych postaw światopoglądowych, które w odróżnieniu od światopoglądu jako postawy teoretycznej można by nazwać postawą światopoglądową praktyczną, empiryczną. Światopogląd jako zjawisko z dziedziny ludzkiej świadomości może się albo nie ujawniać wcale, albo ujawniać się w formie postawy światopoglądowej praktycznej. Człowiek reprezentuje nie jedną lecz wiele postaw, cały ich zespół — i w różnych sytuacjach jedno z nich zawierają motywy postępowania, a inne nie. Motyw to przyczyna sprawcza działania, czynnik psychiczny powodujący odpowiednie działanie zmierzające do realizacji konkretnego celu. Motyw powstaje u człowieka na bazie wyznawanej hierarchii wartości oraz przekonania o ważności celu i jego realności. Motyw najczęściej występuje w kompleksach, które powszechnie nazywa się motywacją działania. Jednakże związek między motywem wpływającym z postawy teoretycznej a zachowaniem będącym zmanifestowaniem postawy teoretycznej, zmanifestowaniem wyznawanego światopoglądu, nie jest prosty lecz wieloaspektowy. Występujący zespół postaw wobec jakiegoś przedmiotu usuwa szereg motywów, tak że trudno określić, której postawy są następstwem konkretnego zachowania.

I. Nowakowska w swoim artykule podaje następujący przykład dla zobrazowania tego problemu:

„**Biały** obywatel Stanów Zjednoczonych, wyznający przekonania rasistowskie, przeciwstawia się małżeństwu swojej córki z murzynem, ale bywają wypadki, kiedy **nierasista**, znając panujące stosunki społeczne i mając na uwadze dobro **swojej** córki, postępuje tak samo. W pierwszym wypadku mamy do czynienia z postawą rasistowską, w drugim nie, a zachowanie w obu wypadkach jest jednakowe, różne są tylko jego motywy. Bywa, że ktoś o przekonaniach ateistycz-

²⁷ S. Nowak, *Metodologia badań socjologicznych*, Warszawa 1970, 102.

²⁸ I. Nowakowska, *art. cyt.*, 170.

nych wskutek specyficznego sytuacji rodzinnej, nie wychowuje swego dziecka w duchu ateistycznym, bo byłoby to związane z tragedią części rodziny"²⁹.

Te dywagacje wskazują, że w dziedzinie badania postaw nie rozporządza się dotychczas narzędziami doskonałymi. S. Nowak formułując własną definicję postawy głoszącą, że postawa to: „ogół względnie trwałych dyspozycji do oceniania przedmiotu i emocjonalnego nań reagowania oraz ewentualnie towarzyszące tym emocjonalno-oceniającym dyspozycjom względnie trwałych przekonań o naturze i własnościach tego przedmiotu i względnie trwałych dyspozycji do zachowania się wobec tego przedmiotu”³⁰, stwierdza, że dyspozycje do ocen i emocjonalnych reakcji, nazywane komponentem afektywnym, stanowią warunek konieczny i wystarczający do zaistnienia postawy. Składnik poznawczy i behawioralny postawy praktycznej pozostają w stosunku zależności do elementu afektywnego.

II. ŚWIATOPOGLĄDA IDEOLOGIA

Każda jednostka ludzka partycypuje w życiu społecznym, jest częścią społeczeństwa. Wchodzi w społeczeństwo, tworzy je wraz ze swoim światopoglądem. I tu dochodzi się do pojęcia ideologii, która jest pojęciem pokrewnym dla światopoglądu, choć nie tożsamym. Kryterium podziału jest ich podmiot. Podmiotem światopoglądu jest jednostka, a podmiotem ideologii jest grupa społeczna.

Zagadnienie ideologii jest równie skomplikowane, jak problem światopoglądu. Pierwsze definicje ideologii o charakterze przyrodniczym powstały już w XIX wieku³¹. Bardzo zróżnicowany wachlarz definicji ideologii podaje m.in. Arne Naess, wyliczając osiemnaście różnych rodzajów definicji³². Większość z nich ma jednak charakter filozoficzny. W niniejszym opracowaniu chodzi o definicję w pełni operatywną z punktu widzenia socjologicznego.

Na wstępie trzeba przyjąć najbardziej ogólną formę definicji: ideologia, to taki zbiór przekonań, którego podmiotem jest grupa społeczna.

Zbiór ten może oznaczać:

- a) zbiór wszystkich przekonań, wszystkich jej członków,
- b) zbiór wszystkich przekonań, które wchodzi w skład struktury orientującej światopoglądu któregośkolwiek z członków grupy.

W pierwszym wypadku może się zdarzyć, choć jest to mało prawdopodobne, że będą to grupy o przekonaniach całkowicie ze sobą sprzecznych. Ponieważ wiadomo, że przekonania światopoglądowe nie wyczerpują ogółu wszystkich przekonań człowieka, stąd ważna jest druga część prezentowanej powyżej struktury binarnej ideologii.

Dociekania dotyczące ideologii mają dla rozważań nad światopoglądem ważne znaczenie. Analiza materiałów empirycznych, dotyczących światopoglądu poszczególnych respondentów, ma stwierdzić, na ile i w jakim stopniu partycypują oni w życiu grupy religijnej, jakim przemianom ta

²⁹ I. Nowakowska, art. cyt., 172.

³⁰ S. Nowak, *Teorie postaw*, Warszawa 1973, 23.

³¹ J. Wiatr, *Społeczeństwo*, Warszawa 1973, 513; Z. Bauman, *Socjologia na co dzień*, Warszawa 1964, 182–186.

³² A. Naess, J. A. Christophersen, K. Kvalo, *Democracy, Ideology and Objective: Studies in the Semantics and Cognitive Analysis of Ideological Controversy*, Oslo-Oxford 1956, 161–173.

partycypacja ulega, co tę przemianę inicjuje czy determinuje. Dlatego ważne jest teoretyczne określenie kryteriów przynależności do grupy społecznej, w tym wypadku do grupy społecznej o charakterze religijnym.

Z ogółu przekonań, które posiada jednostka będąca członkiem grupy społecznej, ważne są te, które obok tego, że są najważniejsze dla danej jednostki ze względów poznawczych i aksjologicznych, stanowią jednocześnie element łączący jednostki w grupy społeczne. Te przekonania, które stanowią strukturę orientującą światopoglądu jednostki, a jednocześnie przez fakt, że nakładają się u wszystkich członków grupy, stanowią strukturę orientującą ideologii danej grupy społecznej.

Można to zobrazować graficznie w następujący sposób. Jeżeli ilość członków grupy społecznej oznaczy się przez „N” i odpowiednio poszczególne jednostki przez N1, N2, N3, N4, etc... Nx, a ich przekonania np. małymi literami alfabetu, wtedy:

N1 — abcdef

N2 — aslbuf

N3 — xyzabc

N4 — sdagbf

Nx — badefx

Jak łatwo zauważyć, podzbiór „ab” jest elementem wspólnym wszystkim członkom danej grupy społecznej, jest to jednocześnie grupa przekonań najbardziej istotnych dla każdej z jednostek będących członkami danej grupy.

Ten podzbiór przekonań, to przekonania uznawane przez wszystkich członków danej grupy społecznej i przez nikogo poza nimi. Takie ujęcie ideologii nabiera szczególnego znaczenia dla jednej kategorii grup społecznych, a mianowicie tej, do której o przynależności decyduje uznawanie określonych przekonań. Zbiór taki może być mniej lub bardziej liczny ilościowo i może stanowić względnie spójną i usystematyzowaną całość.

Wszyscy członkowie danej grupy muszą uznawać wszystkie przekonania należące do danego podzbioru, aczkolwiek nie wyczerpują one wszystkich przekonań, jakie dana jednostka posiada w ogóle. Nieuznawanie któregośkolwiek z przekonań danego podzbioru przez daną jednostkę równałoby się zaprzeczeniu jej uczestnictwa w danej grupie społecznej, bowiem rola społeczna członka jakiejś grupy społecznej wymaga uznawania określonego zbioru przekonań. Taki zbiór przekonań można by nazwać ideologią danej grupy społecznej w ścisłym tego słowa znaczeniu. Grupę zaś uznającą ideologię zdefiniowaną w powyższy sposób nazwać grupą ideologiczną.

Przybliżając zagadnienie stwierdzamy, że dany zbiór przekonań musi jawić się członkom, jako istniejący w świadomości społecznej względnie spójny system kulturowy. Znaczy to, że aby spełniać rolę członka grupy ideologicznej, trzeba mieć świadomość istnienia określonej ideologii i uważać tę ideologię za swoją. Trzeba ją znać, to znaczy wiedzieć, jakie przekonania składają się na nią i w jaki sposób, trzeba te przekonania uznawać, a w końcu zgodnie z nimi postępować.

Te trzy składniki wyznaczają postawę, którą możemy nazwać postawą ideologiczną. Będzie to postawa, której w konsekwencji wymaga rola członka grupy ideologicznej, a która polega na identyfikowaniu się z ideologią danej grupy, czyli uważaniu tej ideologii za swoją, na jej znajomości, uznawaniu jej i na zgodnym z nią postępowaniu.

<p>ŚWIATOPOGLĄD czy postawa teoret. opisujących</p>	<p>Zbiór przekonań aksjologicznych behawioralnych (dyrektyw działania)</p>	<p>Manifestacja światopoglądu lub jego ukrycie może nastąpić tylko przez zajęcie postawy światopoglądowej</p>	
<p>POSTAWA ŚWIATOPOGLĄDOWA czyli postawa prakt.</p>	<p>Element aksjologiczny czyli dyspozycja do ocen i emocjonalnych reakcji jako konieczny i wystarczający warunek istnienia postawy</p>	<p>Manifestacja działania występuje lub też nie występuje w zależności od motywu</p>	
<p>Element poznawczy w zależności od elementu aksjologicznego</p>	<p>Element działania w zależności od elementu aksjologicznego</p>		
<p>POSTAWA IDEOLOGICZNA</p>	<p>Znajomość ideologii obowiązującej w grupie ideologicznej</p>	<p>Identyfikacja z ideologią grupy, przyjęcie ideologii grupy za swoją</p>	<p>Konieczność manifestacji — w przeciwnym razie grupa wyklucza, pozbawia roli członka grupy ideologicznej</p>

Postawy ideologiczne pełnią w życiu grup ideologicznych rolę zasadniczą, mianowicie tworzą podstawę integracji ideologicznej grupy. Identyfikują nie tylko członków grupy, ale umożliwiają identyfikowanie ich w tym charakterze przez osoby postronne spoza grupy, wyznaczają również formy działania i cele do osiągnięcia oraz wyznaczają konieczny zakres współdziałania między członkami danej grupy. Ta funkcja integracyjna stanowi zasadniczy element więzi, właściwy tej kategorii grup społecznych.

Niektóre grupy ideologiczne, szczególnie te wysoko zinstytucjonalizowane, jak np. związki wyznaniowe, partie polityczne czy organizacje ideowo-wychowawcze, posiadają organa mogące podejmować w określonym trybie wiążące akty stanowienia oficjalnej ideologii danej grupy. Są nimi dla przykładu statuty, deklaracje ideologiczne czy credo związków wyznaniowych, definiujące rolę członka grupy ideologicznej i nakładające na niego obowiązek uznawania oficjalnej ideologii. Z drugiej strony grupy takie dysponują też z reguły określonymi instytucjonalnymi kryteriami przynależności, opartymi o formalne akty przybierania i nadawania członkostwa.

Jednakże te dwa elementy przynależności do grupy ideologicznej, a mianowicie formalne przyjęcie członkostwa i opłacenie składek członkowskich oraz posiadanie odpowiedniej, wyznaczonej przez statut i obowiązującej w grupie postawy ideologicznej, nie zawsze idą w parze. W rezultacie osoby należące formalnie do danej grupy ideologicznej mogą posiadać odpowiednią postawę ideologiczną lub też jej nie posiadać, najczęściej zaś posiadają ją w różnym stopniu, czasem nawet niższym od osób nie będących formalnie członkami danej grupy ideologicznej.

Innym rodzajem kryterium przynależności do danej grupy ideologicznej może być subiektywna identyfikacja jednostki z grupą. Jednostka nie musi wcale być ściśle związana ani przynależnością formalną, ani z posiadaniem w wysokim stopniu odpowiedniej postawy ideologicznej. Jednostka może się identyfikować, i to nieraz bardzo intensywnie, z określoną grupą ideologiczną na innej zupełnie zasadzie. Definiuje ona daną grupę ideologiczną dla potrzeb swojej własnej identyfikacji, nie troszcząc się zupełnie o to, że w minimalnym tylko stopniu realizuje wymaganą przez tę grupę postawę ideologiczną. Jednostka może również się identyfikować zarówno z grupą ideologiczną, jak i jej ideologią, ale posiadać zupełnie fałszywe wyobrażenia o tej ideologii, a w konsekwencji może posiadać postawę ideologiczną zdecydowanie odbiegającą od postulowanej przez rolę członka grupy, za którego się subiektywnie uważa.

Te ostatnie ujęcia zachowania się jednostki wobec grupy społecznej czy jej ideologii mogą mieć szczególnie znaczenie w analizach dynamiki postaw światopoglądowych. Bowiern ten rodzaj subiektywnej przynależności, jawiący się w różnych stopniach natężenia, może mieć szczególnie miejsce w takiej grupie ideologicznej, jaką jest Kościół, gdzie wiele jednostek wchodzi na zasadzie narodzenia się w danej grupie, gdzie istnieje możliwość procesu odwrotnego, tzn. zrodzenia się więzi społecznej, mającej inne źródło aniżeli uznawanie tej samej ideologii.

Otóż wydaje się uprawnione założenie, że rola członka grupy ideologicznej wymaga zajmowania odpowiedniej postawy przynajmniej i przede wszystkim wtedy, kiedy dana jednostka identyfikuje się aktualnie z tą grupą społeczną, kiedy ma aktualną świadomość występowania w roli

jej członka. Jej miarą byłoby prawdopodobieństwo tego, że jednostka mając w dowolnym momencie tego okresu czasu aktualną świadomość występowania w roli członka danej grupy ideologicznej, zajmie również odpowiednią, aktualną **postawę ideologiczną**.

DIE RELIGIÖSE WELTANSCHAUUNG ALS GEGENSTAND SOZIOLOGISCHER UNTERSUCHUNGEN

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die klar und entscheidend bestimmte Weltanschauung spielt eine folgenschwere Rolle im Menschenleben, sie ist nämlich die Determinante der Wertschätzung und der Aktivität des Menschen und ein Element der Kontrolle und der Integration des Individuums.

In der polnischen soziologischen Literatur gibt es zwei Typen der Weltanschauung-Definition: der erste baut auf der materialistischen Theorie der Weltgenese, der zweite auf der kreationistischen Theorie.

Der erste Definitionstyp, sehr oft „wissenschaftlicher“ genannt, ist methodologisch unrichtig, weil er künstlich den Bereich der Weltanschauung einengt oder ihn mit dem Bereich der Wissenschaften auf einer bestimmten historischen Stufe ihrer Entwicklung identifiziert. Der zweite nimmt die Möglichkeit an, dass es zwei Wege der Erkenntnis gibt: die empirisch nachprüfbare, wissenschaftliche Erkenntnis und die Formulierung empirisch nicht nachprüfbarer Weltanschauungsthesen, die jedoch nicht ganz beliebig sind. Diese Thesen nehmen zwar Rücksicht auf die wissenschaftliche Erkenntnis, aber entscheidend für sie sind emotionale, erzieherische und soziale Gründe.

Auf Grund des bestehenden Pluralismus der Begriffbestimmungen können wir eine allgemeine Definition aufbauen, welche die Weltanschauung als eine Sammlung von Überzeugungen, die aus den die Wirklichkeit beschreibenden und beschätzenden Ideen und aus diesen Ideen abgeleiteten Wandlungsdirektiven beschreibt.

Bei näherer Analyse des Begriffs „Weltanschauung“ können wir feststellen, dass man darunter entweder alle Überzeugungen des einzelnen Menschen verstehen kann, oder diesen ihren Teil, der seine grundsätzliche Lebens- und Geistesorientierungen bestimmt. Zu diesem wichtigsten Teil der Überzeugungen eines Menschen können wir, scheint es, folgendes zählen: 1) die Ideen, die eine Antwort auf seine wichtigsten Fragen im Erkenntnisbereich bilden, 2) die Wertschätzungsideen, die seine Wertehierarchie bestimmen, 3) die massgebenden Wirkungsdirektiven in den für ihn wichtigsten Lebensbereichen.